

HEA ALGUS

Indrek Hargla. Apteeker Melchior ja Oleviste mõistatus. Tallinn: Varrak, 2010. 310 lk.

Tõtt-öelda olen sellise raamatu ilmumist oodanud juba väga ammu. Tallinna kultuurilisele kuvandile sobib väga hästi temas toimuvate ajalooliste kriminaalsete lugude seeria ja apteeker Melchior on selleks paljulubav peategelane analoogiliselt Oxfordi Morse'i lugude, Veneetsia Guido Brunetti ja mitme teise rahvusvaheliselt tuntud figuuriga. Vahepeal ongi teatavaks saanud, et esimene apteeker Melchiori lugu ei jää sugugi viimaseks, ilmunud on ka „Apteeker Melchior ja Rataskaevu viirastus”. Nõnda siis tuleb kohe algatuseks täheldada, et loodetavasti on Indrek Hargla selle sarja ette võtnud aastateks ning suudab hoida ühtlaselt kõrget taset. Eeldused selleks on tal kahtlemata olemas: võimalik, et sellele ajale pühendunud ajaloolane võiks Hargla tekstist leida ka juhuslikke näpuvigu, aga minule neid küll silma ei jäänud, samas jookseb jutt ladusalt ning tegelaste kõnepruuk tundub samuti igati loomulik. Võrreldes teiste keskaegsete mõrvalugudega (millest Eestis on ehk tuntuim Ellis Petersi varjunime all oma teosed avaldanud Edith Pargeteri vend Cadfaeli seeria) ei ole apteeker Melchiori autoril küll midagi häbeneneda.

Periood teose toimumisajaks on valitud hästi: raamat algab lausega, et ei varem ega hiljem pole Eesti kunagi olnud Lääne-Euroopaga tugevamalt ühte seotud (praegune aeg ehk siiski välja arvatud?). See võimaldab autoril

seostada oma lugu laiema ajaloolise paradigmaga, mida sarja esimeses raamatus esindab Läänemerele tegutsenud mereröövlite, vitaalivendade poolmüütiline mälestus. Ühtlasi on see aeg, mil Tallinna apteek ei asetsenud veel Rae-koja väljakul (ja vist ei olnud ka tema tegevus nii täpselt dokumenteeritud kui hiljem), aga koos peategelasega võime ehk loota, et sarja jooksul ta sinna lõpuks jõuab. Samas tähendab see, et keskaegset Tallinna temast järele jäänud ehituste järgi tundev lugeja ei saa kirjeldatud keskkonda praegusest linnast otsima minna, sest olulisem osa vanalinnast oli toona veel lihtsalt ehitamata või nägi välja teistsugune. Ühest küljest jätab see autori käed oma tegevusruumi kujutamisel vabamaks, aga teiselt poolt vähendab muidugi kohalikkuse efekti. Viimast on tekstis siiski piisavalt, eriti kui unustada, et näiteks Mustpeade maja, mida vennaskond aastal 1406 selle praeguses asukohas kooskäimise kohana rentima hakkas, nägi toona välja hoopis teistsugune kui pärast 1531. aastat toimunud kapitaalset ümberehitust selleaegses stiilis.

Korralikku kriminaalromaani retsenseerides peab mõistagi jätma puutumata selle sündmustiku, et huvilisele lugejale kogemata mitte midagi liigset paljastada. Seda võib aga siiski öelda, et Hargla on suutnud osavalt ühte põimida mitu iseseisvat tegevusliini, anda lugejale piisavalt vihjeid, et ta suudaks lõplahendust ette arvata (mida siinkirjutaja kahe kolmandiku ulatuses ka tegi), aga segada need samuti piisava hulga umbteele juhtivate vihjete sisse, nii et lugeda on ikkagi põnev.

Mõnele tegelaskujule võiks ette heita mõningast šabloonsust. Eks ole prior Eckell, kohtuhärra Dorn ja laulumees Kilian tõepoolest teiste nimede all ja teiste elulugudega tuttavad meile päris suurest hulgast raamatutest, ent žanri eripära arvestades põhjustavad nad siin pigem äratundmisrõõmu. Küll aga peab õlgu kehitama teksti integreeritud laulude poeetilise kvaliteedi üle. Arusaadavatel põhjustel poleks autoril neid õnnestunud vältida, kuid üks võimalus oleks olnud näiteks kirjutada need koostöös mõne luuletajaga. Keskaegne luule järgis selget meetrilist ja riimilist süsteemi, mis romaanis leiduvates luuletekstides kuidagi ei kajastu ning vähendab seega nende mõju ja usutavust.

Kui tekstile veel midagi ette heita, siis natuke kummastust tekitas üks autori valik. Muidu igati ratsionaalse ja arusaadava detektiiv Melchior Wakenstede on Hargla otsustanud muuta huvitavamaks erilise, maailmavalu enda peale koondava needusega, millest oskab jagu saada ainult tema maa-

rahva hulgast pärit abikaasa, kes oskab vahel leida ihu- ja hingehädadele abi ka linistagana tarkade soovitus-test ja näiteks voodi alla peidetud toonekure nokast. Peab siiski ütleva, et see motiiv ja eriti sellest tulenev muude tegevusliinidega seostamatu seksistseen (XVII ptk) tundus pisut kistud, justkui kohustuslik element, mis ei tohi tänapäeva kirjandusest puududa, aga mille vajalikkus ülejäänud teksti seisukohalt jäi mulle mõnevõrra arusaamatuks.

Kokkuvõttes võib aga kindlalt öelda, et eestikeelse algupärase kriminaalromaanii arengus on Hargla tekstiga saavutatud uus kvaliteet. See on raamat, millel on nii kirjanduslikku kui ka ajaviitelist väärtust, kirjutatud hoogsalt ja loetavalt, oma tegevusruumi ja taustsüsteemi poolest on ta piisavalt hästi kohaliku keskkonnaga seostatud, aga samas piisavalt kaugel kooliõpikute ja linnajuhtide ajaloost. Jääme huviga ootama järgmisi osi.

REIN RAUD

KLASSIKUTE LAHKUMISEST

Toomas Haug. Klassikute lahkumine. 25 kirjatööd. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 416 lk.

Toomas Haug'i teos „Klassikute lahkumine” meenutab mõnes mõttes pühakirja, mis aga ühemehetööna, nagu loomulik, siiski mahult veidi napim. Aga analoogia on olemas. Vana Testamendi Moosese raamatud on need peatükid, mis kõnelevad Tuglasest. Tammsaare on Uue Testamendi Pauluse kirjade koha peal. Kõrvalisemad kujud on Apostlite tegude raamatuga võrreldavad. Jaan Krossi, „suure kodeerija”, sõnumite lahtimuukimised meenutavad pühakirja sama segasevõitu

lõppu ehk Johannese ilmutamise raamatut.

Raamatu peakangelased selguvad juba kohe, kui raamatu lehitsemist alustada lõpust nagu paremakäelistel kombeks. Seal on nimeregister viidete arvuga. Esikohal on Tuglas – 7 rida, järgnevad Tammsaare ja Barbarus – 5 rida, Visnapuu, Under, Suits, Linde, Gailit ja Adson – 4 rida, teistel kõigil vähem. Seda arvsuhet illustavad veel mõned naljaga pooleks märgatud pisi-asjad. Ühes kohas nenditakse „peategelaste” kohta vaimukalt: Tuglas, sõites ühessamas rongis Tammsaarega, oli teise klassi, aga Tammsaare kolmanda klassi vaguni reisija; ja teisel: Tuglas

viimase elumaja number oli 12, aga Tammsaarel jälle – 12a. Ja raamat lõpeb lausega, mis ütleb, et ühes tundeelu küsimuses „on käinud Tammsaare Tuglase jälgedes”. Ja raamatu algusotsas usutakse öelda, et müstilise võtme mõttes on nimelt Tuglase „Popi ja Huhuu” (1914) Tammsaare „Põrgupõhja uue Vanapagana” (1939) kauge prototekst. Nende vihjetega on eelistused antud. Lihtsustades võib öelda, et Toomas Haug kirjandusloolasena jätkab nooreestiliku kaanoni arendamist ja on selle kaanoni kui kollektiivse alge jätkuva erastamiskombega Tuglase peaaegu ainuomandiks arendanud. Aga mitte sellest ei pea me rääkima.

Toomas Haugi enda jutustamise stiil teoses on valdavalt rahulik ja arutlev. Tal on pedagoogilist soont panna lugejad-kuulajad jutustajaga kaasa mõtlema, kaasa töötama. Monotoonsuse vältimiseks katkestab ta sageli arutluse virgutavate küsimuste või manitsustega: paneme tähele; jätame meelde; esitame küsimuse; esmalt meenutame; ütleme lühidalt; ei maksa unustada; aga mis siis Tuglas selle kohta on öelnud?; aga liigume edasi; aga enne peame uurima lähemalt; tuletame meelde; „Me esitasime selle küsimuse ning otsisime vastust romaani kriitikutelt. Ja loodetavasti olete minuga nõus, kui ütlen: täiesti rahuldavat vastust me ei saanud. Nii et me peame otsima edasi. Ja võtame nüüd teejuhiks mitte kriitikud, vaid kirjaniku enda.” Ta kutsub kaasa uurimisele, aga tunnistades samal ajal ka, „et iga niisugune kirjutus lõpeb seal, kus ta jääb pooleli”. Selle „poolelijäämisega” nenditakse uuritava kirjanduse põhimõttelist ammendamata, aga ühtlasi ka uurimise ja tõlgendamise imperatiivsust. Kirjandus, nagu rahvas isegi, peab kestma, järeldeb kõigest öeldust.

Toomas Haug ei karda arhiivitööd, ta lugemus on korralik, ta allikaviited rikalikud. Aga eraldi tohiks kiita tema

tundlikkust hingeelu virvenduste ja seadumuste märkamisel ning tõlgendamisel, olgu tegu autori või tema konstrueeritud tegelaskuju või -tüübiga. Selle mõistva tundlikkuse tõttu peaksid olema tähenduslikud raamatu need osad, kus kirjeldatakse eesti rahva ja ta kirjanike ehmunud olu ja alandatud vaimuelu nõukogude vägivalda-aastatel, alates juunipöördest 1940 kuni „kõigi rahvaste isa” Stalini surmani 1953. Vähemalt. Avatakse tollase „akadeemik” Tuglase kannatuslugu; vaadatakse ausalt üle ka „nõukogude klassikuks kujundatud kirjanikutüübi” Aadu Hindi reetmised ja püüdlused, eetilised heitlused vastandtungide vahel; mõistatakse ära Jaan Krossi loodud heroilised ikoonid, ikoonikujude poosides väljenduvad sõnumid, dekodeeritakse selle igavese vastuhakkajatüübi tegelik „narratiiv”, tema poliitiline allegooria igas ta romaanis. Jne. Toomas Haug ei pilka tolle aja kirjainimeste virilusi, ta näeb ja mõistab ajalugu ja ajaloolist saatust hoolivama hingega kui silmanähtav enamus jooksvaid kriitikuid ja kirjandusloolasi tänini. Jah, ei saa ülendada alandatud, küll saab neid aga ikkagi lunastada. Eesti-Soome silla ehitaja, *self-made-man*’i Hindrik Prantsu ajaloourimuste loomu kohta annabki Toomas Haug ilusa hinnangu: tõetahteliselt tasakaalukas. Selle määratlusega mõistab Toomas Haug ennastki Hindrik Prantsu taoliste tõetahteliste avastajate, mitte arvustajate kilda.

Täpsuse mõttes tuleks lisada korrektiiv. Nimelt on Toomas Haug kirjandusloolasena tugevaim uuema ja uusima kirjanduse käsitlemisel, see tähendab: linnalike ja suurlinnalike või suurilmalike autorite hingeelu avamisel. Osavõtlikkus ja empaatiavõime väheneb päritolult kaugemate kujude vastu. Könelust traagilise saatusega – meeltesegadusse vajunud ja noorelt surnud – Arthur Roosest alustab ta lausega: „Lubage end lõbustada väikese vahe-

palaga teemal „Poola vaim eestlase peas”. Seda ütleb ta sellepärast, et kanooniliseks arvatud kirjanduslugu olevat paigutanud Roose loominguga nn agulik kirjanduse lahtrisse, sinna, kuhu kuulunuvat ka ta lähimad kaaslased Eduard Männik, Rudolf Sirge, August Jakobson, kes justkui ainsatena „andsid oma sule eesti rahvusluse väljasuretava diktatuuri kasutusse”. Agulist veelgi kaugemalt on tulnud talupoegliku päritoluga autorid, kes pingutustest hoolimata ei suuda linnastuda. Nende kõigi kohta võib öelda, nagu lausutakse „kanoonilistest” nooreestlastest eemale arvatud Rudolf Lesta kohta: „Näeme liiga järsult ajalooetappide piire ületanud Ropka vallas asuva Piiri talu geniaalset võsukest.” Pangem tähele: ka Tammsaare tuli Koitjärvelt, ei kohanenud Tallinnas muu kui turuplatsiga ja ta eluloos puudus täiesti Pariisi-taoline suurlinn. Muidugi pole kõik sellised väljaütlemised surmtõised määratlused, vaid kantud ka ütleja häbelikust huumorimeelest.

Kui „Klassikute lahkumist” aeglase süvenemisega lugeda, näiteks üksikul saarel, võib avastada palju peene stiilitundega visandatud kohti. Eriti võluvad on mälestuslikud kirjutised Juhan Kristjan Talvest ja Haljand Udami. Lugu Haljandist pole pikk, aga jääb kauaks hinge kõlama. Toomas ja Haljand kohtuvad Itaalias Mazzano kirjanikekodus. Haljandi tulek tähistas eestlaste Mazzanos-käimise kümneandat aastapäeva. Haljand imestas kurvalt, et „eesti kirjanikud ei ole selle aja jooksul Mazzanot meie kirjandusse ja kultuurilukku põlistanud...”. Aga loo lõpp on imeline. Vaevast jõuab Toomas kodumaale, aga seal – „paar nädalat hiljem saabub teade Haljandi surmast. Jumalad olid meid pealt kuulnud. Mazzano Romano oli eesti kultuurilukku kirjutatud.”

Perearstliku asjatundlikkuse ja empaatiaga käsitleb raamatu autor veel

mitmeid oma kirjanduslikke kaasaegseid tsüklis „Vanad ja noored”. Seal on Sass Henno, Mesikepp, Kivirähk, Bernard Kangro ja Maie Kalda. Seal hakab silma üksik kõrvaline lause, mis sunnib peatuma. Toomas Haug lausub naljatamisi: „Et olen ise nohik, on radikaalsus kirjasõnas mind alati paelunud.” Tahaks öelda, et isegi allutanud. Uute nähete ees on Haug suuresti suverään ja isemõtlev. Kirjandusloolisemate ainete puhul muutuvad ta hoiakud dogmaatiliseks. Teda ei köida ega vangista näiteks mitte kaplinskilik „määratlematu intellektuaal”, Haug allub meelsamini eeskujudele, kellel on valitsemistahe, hoiakute kestvus ja radikaalsed hinnangud ümbrusele. Jälle jõuame Tuglase mõjujõu nentimiseni. Tuglas on loomult valitseja, Haug tema andunud ja ustav, vankumatu sõdur. Ka Arthur Roose oli tahtnud olla nagu Tuglas, kõneleb Haug. Aga nagu Roose veelgi kaugem eeskujuna oli olnud Juhan Liiv, nii on Liivi poole vaadanud isegi Kaplinski, aga veelgi enam – isegi seesama Tuglas. Kui kasutada veel kord pühakirja võrdlust, siis just Juhan Liiv on see kõrgeim väärtus, selle pühakirja Jehoo-va, kes kõrgemal isegi Saalomonist.

Kes Toomas Haugi „Klassikute lahkumise” kätte võtab, ärgu jätku vahele ega lugemata lehekülgi „Soome sidemehega Eesti kevades”. Need leheküljed kõnelevad kahe mehe – Juhan Kristjan Talve ja Toomas Haugi enda – isamaa-armastusest ja ajaloolistest võitluspäevadest pöördeajal, ilusamini kui paljud poliitikud oma meenutustes enne teda teinud. See on siiras, edevuseta, südamluk jutt sõbrast ja ka iseendast, Haugist. See on ka lugu sellest, et teeme, mis me teeme, välja tuleb ikka midagi muud kui see, mida teha soovisime ja tegime. Aga – hää et niigi läits! – lepime lõpuks, ka siin nüüd, naeratades.

HANDO RUNNEL

TÕSIMEELSELT IDENTITEEDIST

Toomas Haug. Klassikute lahkumine. 25 kirjatööd. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 416 lk.

Mida kauem Toomas Haugi (TH) raamatuid „Troojamäe töötus” (Tallinn, 2004) ja „Klassikute lahkumine” lugeda, seda piiritletumaks kujuneb äratundmine: märksõnadest hõlmavaim, millele ülejäänud tuleb allutada, on *tõsimeelsus*. Eriti väljendusrikkalt avaldub öeldu muigamisi poetatud maininguis. Autoril pole erilist poolehoidu irooniale, kõnelemata juba iroonitsemisest, kuid erandjuhtudel annab ta oma üleolevast hoiakust siiski märku. Neil puhkudel tulebki ilmsiks: piste ei alane kunagi nii kerglaseks, et lugejat muigama panna.

Tõsimeelsuse kaudsemate avaldumiste hulka tohiksime arvata ka kergekaalulisest emotsionaalsusest hoidumise: „enesetapu sugemetega surm” tuuakse esile otsesõnu, kuid autoril pole mõtteski hakata hinnangut tunde-likes laadis põhjendama. Seda rohkem võiks väärirda tähelepanu ilmeka ütluse võrsutanud iseseisvus. Eks seisne igapäevase elu igapäevases suremises: juhtub keegi omalt poolt suremist soodustama, siis selles nähakse enesehävituskihu ilmnenemist. Aga keegi meist ei tea, mis suguse määrani peaks eluviisi väärdumus jõudma, et saaksime õiguse mainida „enesetapu sugemeid”. Sedalaadi asjade teadmiseni aitab alles vaimne iseseisvus.

Mõistestiku suveräänne kasutamine on üks TH suutluse näitlikustajaid: mida muud jääks tunnustuse korras ütelda, kui oled lugenud lauset, mis lõpeb „sajandi lõpul levivate massikultuuriliste ja kitsilik-irratsioonaalsete meeoludega”. Kes sõandaks irratsioonalsust seostada kitsilikusega? Pigem juba ilmub dekadentlik ülemõistuslikkus millegi elitaarsena, al-

gelisele tendentslikkusele vastanduvana. Aga miks mitte kitsilikuse ärapõlatud mõistet avardada? Miks mitte riskida väitega, et ennekõike iseloomustab nähtust pealeminevuse määr? Seda muidugi juhul, kui ohtudest teadlik ollakse. Kes siis ei mõistaks, et tormaka üldistamise korral võivad kitsilikeks osutuda isegi klassikalisteks peetavad vaimuväärtused? Tšehhovi näidendeis, mille mängimisest ei saa eales küll, räägitakse aina elu labasusest ja mõttetusest – kas pole viimati tegemist ülimalt mõistetava elufilosoofiaga? Mõttetuse kehastajad liiguvad laval, sellal kui arvuka publiku liikmed on mõttekust pilgeni täis: inimeses peab kõik olema kaunis... Niisama pealeminevalt toimib kogu eksistentsiaal-filosoofia: ei tundu usutav, et leiduks põrmlane, kellele inimelu põgususe äratundmine poleks kordagi kannatusi põhjustanud.

Tõsimeelsus, tohime arvata, muutub täisväärtuslikuna kättesaadavaks üksnes inimesele, kelles sihiteadlikku püüdlust täiendavad loomupärased eeldused, ja nendest pole TH mingil juhul ilma: ta on ilmalikult religioosne, s.t traditsionalistliku vaimulaadiga mõtestaja. Ilmalikult religioosse lähenemise viisi korral mõistetakse, et ammuaegsete ja praeguste põhitõdede erinevus avaldub ennekõike sõnaliselt: asi on nii ilmselge, et sügavamas mõttetraditsioonis kujunenud vaimuinimeste seas võetakse seda kui endastmõistetavust. S. Radhakrishnan näiteks, kõneldes „India filosoofia ajaloo” metempsühhoosist, piirdub poolretoorilise mõõndusega: justkui kujutus hingede igavesest ümbersünnist muude metafüüsikate tarkustest oluliselt erineks... Ja tööpoolest: erinevus panteistliku, kreationistliku või evolutsionistliku põhikujutluse vahel ei ole nimetamisvää-

selt suur. Kas ütelda „hing rändab igavesena ühest elusolendist teise” või „hinge on loonud Jumal” või „hing on ilmunud ei-tea-kuidas aastamiljardeid jätkunud arengu tulemusel” – ütluse sisu on meile kõigil kolmel juhul lootusetult lähenematu.

Need elementaarsevõitu töigad on TH-le ammuilma teada: ta lähtub veendumusest, et vaimunähtuste tõlgendamisel, kasutatagu seejuures religioosset või ateistlikku terminoloogiat, peab esimene alati kuuluma terviklusele: küsimusele sellest, kuidas on uus võrsunud varasemast. Sellest tema hämming kirjanikega tegeldes, kes peavad end „antiklerikaalideks” ja kellele isegi nende elementaarsete algtoedede omaksvõtt pole jõukohane. Bolševikud ometi said sellega hakkama. Esialgu kuulutati, et kogu minevik tuleb naeruga ära saata, sest tulevikuühiskond hakkab looma väärtusi, mille kõrval varasematel aegadel loodu pole üldse kõneväärne, kuid pärast võimule saamist tehti oluline korrektiiv ning kogu varasem vaimulugu hakkas jagunema kaheks suureks osaks: progressiivseks ja reaktsiooniliseks. Esimene oli aidanud bolševike ilmumist ette valmistada, teine oli seda takistanud. Kirjanikud seevastu, kes peavad end antiklerikaalideks, ei küüni isegi bolševike tasandini.

Aga TH üldhoiak ei johtu ainuüksi traditsiooni põhimõttelisest väärtustamisest, ta näib olevat seisukohal, et „antiklerikaalide” umbusaldamiseks leidub teisigi põhjusi. Erilise selgusega muutub see adutavaks essees „Kangelase äpardused”, mis on esmakordselt ilmunud 1988. aastal. Karl Ast-Rumorit tutvustavas käsitluses, milles poliitikust kirjanikku alatasa tsiteeritakse, annab TH talle iseloomuliku vaoshoitusega mõista, et „kangelane”, s.t Karl Ast, jõudis lõpuks ka ise oma kunagiste ideaalide kahesuse äratundmisele. „Kerkib ärev küsimus: kuidas oli üldse võimalik inimvaenulike totalitaarsete

režiimide tekkimine? [---] „Kas väärise heita massidesse ideid, mis ületasid masside vaimse taseme?” („Troojamäe töötus”, lk 217). Kui sisendusjõuliselt Karl Asti küsimus ka kõlaks, ennekõike tuleks seda võtta pealiskaudse mõtlemise avaldusena. Seesama käib ka teravuste kohta, millega Karl Ast on austanud bolševike jõupoliitikat. Et ruumi mitte raisata, piirdugem olemuste lapi-daarse esitamisega. Milles seisneb Karl Asti tõelise demokraatia ja Lenini (kes end kuni 1914. aastani nimetas sotsiaaldemokraadiks, et hiljem „kommunisti” eelistada) arvatava pseudodemokraatia erinevus? Selles, et bolševikud mõtlevad järjekindlalt, sellal kui tõelised sotsiaaldemokraadid piirduvad „ideaalide” kuulutamisega. Kristliku jumala osas esineb mõlema jaoks „rahvas”, kuid jumaluse suutlust hinnatakse erinevalt: tõelised sotsiaaldemokraadid, anarhistide sugulashinged, on veendunud, et jumalalapsed (= mõistuslikud inimolendid) suudavad õiglase ühiskonna luua oma loomupärase jumalikkuse toel, sellal kui nad marksistlikku kujutlust mööda muutuvad piisavalt teadlikeks alles pärast ümberkujundavat kasvatustööd. Tõelised sotsiaaldemokraadid tahavad, et rahvas valitseks vaimse enamusena, kuid marksism tõestab teaduslikult: Vaimsus saab ülevõimuks muutuda alles pärast proletariaadi ajutist diktatuuri; see on nii-öelda puhastustuli, mille vältel jõuavad inimhinged patueelse seisundini. Paraku suutis Karl Ast bolševike jõupoliitikas ainult Marxi õpetuse paroodiat näha: siingi selgub, et ta jäi elu lõpuni tõeliseks sotsiaaldemokraadiks. Millega on üldse tegemist, kui poliitikas loodetakse vaimuse ülevõimule? Lenin oleks ütelnud: „See kõik on tühi loba, jaburus...” Teatavasti kuulub proletariaadi juhile jäagitud veendumust hõngav kuulutamine: Marxi õpetus on kõikvõimas, sest ta on õige. Aga Leninil polnud mõtteski

hakata õpetuse ainuõigsust sõnadega kaitsma ning kõik, keda marksismi kõikvõimsus ei rahuldanud, pandi pikemata laevale ja suunati kaugustesse. Nii vähemalt esialgu.

TH esitab Karl Asti poolikute õnnestumiste loo suure mõistmisega ja ootuspäraselt muutub traditsionalistlik lähenemisviis talle seeläbi veelgi omasemaks. Tohib vist arvata, et poleemikas, millega katsutakse selgitada, missugusel määral on Tammsaare maailmapilti kujundanud loodusteaduslikkus ja piibel, kuulub tema poolehoid tõlgendajale, kes kalduvad toonitama pühakirja osatähtsust. Igatahes näib, et „Klassikute lahkumises” toetab sellist arvamust „A. H. T. lahkumine Koitjärvelt: Lapse sünd „Kõrboja peremehes””. TH mõõnab, et romaani interpreteerimisega „religioosses võtmes” kaasub küsitavusi, kuid soov tõlgendamist vanamoelisele religioossusele lähendada näib endast siiski märku andvat.

Vahemärkuse korras võiks ehk lisada, et ühese lahenduseni ei saa kõnealune küsimus (= loodusteaduslikkuse ja piibli vahekord Tammsaare vaimses arengus) eales jõuda: selleks oli loodusteaduslikkuse mõjudele allumine liiga teadlik ja piibli toimele kuuletumine liiga alateadlik. Seda veendunumalt tohime üheseid lahendusi kõrvale jättes väita: tõendeid, mis veenavad, kui oluline oli Raamat kirjaniku jaoks, leidub õige erisuguseid. Piisavalt kõnekas on juba eitav hoiak, mida Tammsaare ilmutas piibli tõlke kavandatava uuendamise suhtes. Paljuütlevalt kõlab ka varasemas loomingus esinev käibefraas *Loe piibel kolm korda läbi, siis jne*, kuigi see võib olla seotud tollase lihtrahvaliku kujutlusega: kes piibli kolm korda otsast lõpuni läbi loeb, läheb peast segi. Jätkem siis nood humoristliku varjundiga oletused kõrvale ja väitkem otsesõnu: „Kõige veenvamalt tõendab pühakirja osatähtsust piibliaineline looming; „Põrgupõhja uus

Vanapagan” on ometi eesti „Faust”, niiis läbinisti piibliaineline teos.”

Kõige otstarbekamalt lahendaks kõnealuse küsimuse kaheks, vastandlike jõudude lakkamatu vastasseis. Pole ju tarvis erilist läbinägelikkust, et jõuda äratundmisele: üks põhjusi, mis on väljapaistvate kirjanike vaimse arengu muutnud iseäranis dünaamiliseks, seisneb nende hingelise potentsiaali jaotumises jaatuse ja eituse vahel. Kõige reljeefsemalt näitlikustab seda Goethe, „päikesesilmadega” olümplane, kelle vaimuelule andis aastakümnete vältel peasisu Fausti heitlus Mephistophelega. Faust, nagu teada, saavutas lõpuks võidu, kuid viimase sõna jättis autor Mephistophelese päralt.

Tammsaare puhul toimivad vastaspooltena loodusteaduslikkus ja piibel: esimese jaatust tasakaalustas teise eitamisvaim. Üheksateistkümnenda sajandi teisel poolel hakatakse *teadust* kirjutama suure algustähega: toimub maailma lakkamatu avardamine ruumis ja ajas ning sõdadele vaadatakse tagasi kui arusaamatustest johtunud anakronismile. Küll polnud kokkupõrked täielikult kadunud: eriti meelde jäävalt tõendas seda Napoleon III äpardunud sõjaretk Preisimaa vastu, kuid palju kõnekamalt peaks kõnealusel juhul mõjuma tollaste vaimusuuruste ahastamine sellepärast, et *n e m a d* polnud suutnud sõda ära hoida. Ja see pärast pidi Victor Hugo jäädava rahu põlve lähitulevikku edasi lükkama. („Rahu on tuleviku sõna, rahu on kaheksateistkümnenda sajandi nimi!”).

Selles üldises liberaalsuse õhkonnas kujunes Anton Hansen: tulevik, kaugel mõjumast ähvardavalt, töötas pigem veelgi suuremaid vabadusi. Aga üheülbaline maailmapilt ei saa välja paistvat vaimuinimest rahuldada. Ta kaldub küsima, kas saabunud heaolu ikka väärrib jäägitut usaldamist. Nii saab Tammsaare oponentivaks vastukaaluks Piibli. Loodusteaduslikkus oli

päevakajaline ja arenguloo üldsuunitlust jaatav. Piibel seevastu, ajatu ja arenguloo algusaegu valgustav, kallutas oma pessimismiga kahtlema, kas saabunud heaolu pole viimati üürrike. Piibel on too piiritlematu ja määratlematu, kes Tammsaare vaimses arenguloos toimib Mefistona, või siis – kirjani-kule omasemas sõnastuses – Kaval-Antsuna.

Möödamannes mainigem, et Tuglase vahekord Piibliga polnud kaugeltki nii huvitav. Tammsaare silmis oli tegemist teosega, mille paistel inimkonna arengulugu avanes uues valguses, sellal kui Tuglas hindas nähtust esteetiliselt tasandilt: Vana Testament oli oma arhailise plastikaga lugemisrõõmu pakkuv, Uus Testament aga, langusaja raamat, erilist vaimustust ei sisendanud. Veelgi kasinamaks muudab selle hinnangu tähenduse sarnasus Nietzsche lähenemisviisiga: „üliinimese” kuulutaja oli kiitnud Vanas Testamendis tegutsevate inimeste kohkumatut loomulikkust, nii-öelda üliinimeselikkust halvas mõttes, Tuglas aga teisendas selle esteetilist laadi väärtuseks.

Tammsaare ja Tuglase kõrvutus juhatab sisse „Klassikute lahkumise” ja see sissejuhatus omakorda algab autori tunnistamisest: „Ühel valgustuslikul hetkel sain aru, et Tammsaare juurde kuulub koer, Tuglasel aga on mingi seos ahviga.” Järgneb efektse avalause põhjendus: „...see kujund väljendab kimbatust, mis tekib inimesel, kes tahab lühikesse vormelisse suruda Tammsaare ja Tuglase kardinaalse erinevuse” (lk 9).

Pole kahtlust, et küsimuse olemuse võtab vormel kokku laitmatu täpsusega, kuid „kardinaalse erinevuse” peapõhjuse saaks ehk isegi äraseletavalt lahti rääkida. Eks kujunenud mõlemad kirjanikud samas olustikus ja nende sihi-seadeski polnud lepitamatuid erinevusi: niisiis poleks õige lahknevuse toonitamisel liiale minna. Aga üks väga oluli-

ne ja kitsamaid hälbimusi võrsutav erinevus lahutas neid tõesti: erisugune arusaam sõnakunstile loomingu genuiinsusest. Õige hästi iseloomustab seda pealkiri, mille on „Klassikute lahkumises” saanud teine alajaotus: „Maailmamehed”. Tuglas nimelt oli „maailmamees”, kogu ta elu ja tegevus oli allutatud ainukesele suurele eesmärgile: muuta eesti kirjandus Euroopa vaimuelu täisväärtuslikuks osaks. Sellest tema varakult tärnanud tõrjehoiak talutarelikkuse suhtes, mis hiljem hakkab väljenduma Noor-Eestile eelnenud vaimutoodangu halvustamisena.

Orientatsioon metropolidele, kõigele tähtsale ja kuulsale, on kõige üldisemalt tuntud snobismi avaldusena ja mõningane õigustus sellisel halvustamisel kindlasti ei puudu. Ometi võiks tähelepanu väärida ka nähtuse teine, õigustavamat laadi külg. Kas ei tuleks viimati tunnistada, et vaimuelu orienteerub suuresti keske tähendusega väärtustele? Või äraseletavalt: kui oleme võtnud teadmiseks, et XVIII sajandil esines prantsuse keeles kirjutavaid autoreid saksa, itaalia, vene ja isegi inglise (!) kirjanduses (kõnelemata juba Rootsi ja Poola orientatsioonist), siis tuleks meil tollase prantsuse kirjanduse seisundi asjus ka vastavad järeldused teha.

Siinkohal kõlbaks meenutada juhust, mis möödunud aastasaja kolmekümnendail aastail sai osaks eesti kirjandusele: saksa ja vene mõju kahandamiseks tuleb orienteeruda Skandinaavia kirjandusele. Aga mis siis, kui Skandinaavia seab end Prantsusmaa või Saksamaa järgi? Strindberg tahtis teatavasti ka prantsuskeelne kirjanik olla. Linnar Primägi ei läinud eksi, kui ta arvas, et Ibsen oli norra keeles kirjutav saksa kirjanik. Kui aga nõnda, siis ei tohiks õpetajate eelistamises jüngritele midagi ebaloomulikku olla.

Metropolide kesksus ja vaimne tõmbejõud kuulub seega endastmõistetava-

vuste hulka. Tõsiasi arvestades hakka-
me mõistma Tuglasele omast arusaama:
läheneda vaimutoodangule Pariisis
käibiva mõõdupuuga pole mitte ainult
lubatud, vaid ka kõigiti soovitatav. Ja
just selle küsimuse lahendamisel lah-
nevad Tammsaare ja Tuglas kardinaal-
selt. Tammsaare nimelt, kodusistuja
tüüp, kaldus esimest omistama just
sellele, mida Tuglas („Eemale matsist ja
tema jumalast!”) pidas paremal juhul
teisejärguliseks: esimene kuulus ta mee-
lest kodupinnast võrsunule, mitte met-
ropoli tõmbejõust võrsutatule. Nii pidid
ilmuma nood ebakõlad, mille jälgi lei-
dub ka kirjalikes talletistes. Isegi root-
si keelest ei saa ta kõnelda saunikut
meelde tuletamata, nähvab Tuglas.
Tammsaare vastab „Felix Ormussoni”
tõrjuva kriitikaga, mis taandub terve-
nisti väitele, et see kõik on ainult
mänglus, ei ole „päris”.

Üldistavalt kõrvutatav „kirjatöö”
mõjub kogumikus võrdlemisi erandli-
kult: autor eelistab vähema hõlmavuse-
ga küsimusi, sest nende puhul pääseb
põhjalikkus maksvusele tõhusamalt.
Sarnaselt „Troojamäe töötusega” jaotub
„Klassikute lahkumise” ainek kolme-
selt: kõigepealt uurimuslikku laadi
käsitlused, siis arvustused ja lõpuks
uurimused kitsamas mõttes. Viimase
rühma puhul pole peaarõhk väitleval
üldistamisel, vaid mingi kitsapiirilise
nähtuse (nt „tõusiku” ilmumislugu,
Eesti lipu esmakordse heiskamise aeg)
usaldusväärset tuvastamisel. Kirjan-
duslikud äärenähtused ehk „kanonisee-
rimata kirjanduslugu”, millele „Trooja-
mäe töötuses” kuulus silmahakkav
koht, on „Klassikute lahkumises” taga-
sihoidlikumalt esindatud.

Sümmeetria eelistamisest annavad
märku isegi pealkirjad: üks viita „Troo-
jamäe töötus” (= „Viru vanne”) eesti
kirjandusloo algusele, sellal kui „Klassi-
kute lahkumine” osutaks justkui lõpeta-
misele. Ometi poleks õige seostada vii-
mast raamatut eelgigiliste meeolude-

ga: pealkiri on inspireeritud raamatu
esimesest alajaotusest, mille käsitlused
räägivad tõesti aiva „lahkumistest”.

Sellise mitmekesisuse kokkuvõtte eel-
daks ühisnimetajat. *Tõsimeelsus* on
eespool juba esinenud, aga see märk-
sõna sobib ainult välisele esitusviisile,
käitluste sisulist külge hõlmab kõige
kohasemalt *identiteet*. Tegemist on
mõistega, mida TH talle omasel viisil
rakendab õige avaralt: ennekõike pee-
takse silmas iseenda leidmist, enesele
truuks jäämist ja tegutsemist, millega
kaitstakse õigust jääda iseendaks. Loo-
mulikult käib tähis ka vastanduvate
nähtuste, enese ärasalgamise ja rene-
gaatluse kohta. Mis aga iseäranis oluli-
ne: ühesuguse loomulikkusga räägib
autor niihästi üksikloojate kui ka rah-
vaste identiteedist. „Tõusiku juhtum”
näiteks „osutab, et ajalookäigu eri-
pärast johtuvalt on eesti identiteedi
üheks probleemiks olnud adekvaatsus
oma kiirelt vahelduvate arenguetappide
hindamisel, idealismi ja pragmatismi
sünteesimine, iseendaga sõdimise tarvi-
dus ja iseendale võõraks jäämise oht”
(lk 321). Seda võiks täiendada näidis
üksikloojate tasandilt, mis vilksatab
Kaplinski raamatule („Isale”) pühenda-
tud tõlgenduses: „Tema mina-probleem
nr. 1 on nimelt vastumeelsus lõplike
identiteetide ja määratluste suhtes,
mis inimest kiusavad” (lk 238).

Tohib arvata, et küsimus identitee-
dist hakkas TH huvisuunitlust kujun-
dama juba ammu, nii-öelda algusest
peale. Selle kasuks näib rääkivat
endastmõistetavuse toon, millega nendi-
takse, et Kaplinski raamatus käib jutt
ikka asjust, mis olid autori huvikesk-
mes juba aastakümneid tagasi. Aga
käsitleja vilumus võib kujuneda toeks
ka avastuste tegemisel. Arvatavasti oli
see juba pealkiri, mis andis kätte õige
suuna Krossi „Tahtamaa” tõlgendamisel.
Tahta maa – kas pole sellega öeldud
kõige põhilisem? TH loeb läbi romaani-
le pühendatud arvustused, veendudes,

et kõik tõlgendajad on poolele teele jäänud. Ja seejärel veenab teose lugemine teda taas, et „sõnumi” tuum sisaldub juba pealkirjas.

TH raamatuid lugedes kerkib ainult üks küsitavus: missugusel määral on autor pidanud kogema pettumuslikke meeleolusid? Küsimusest pole pääsu, sest raamatud veenavad alata: autor on lugenud kõike-kõike. Mitte ainult unarusse vajunud kirjanike kogulooming, vaid ka arvustused ja tutvustused, mis nende kohta ammustel aegadel ilmunud – kõigest on TH-l ülevaade. Alles pärast seda asub ta omapoolse käsitluse kirjutamisele. Aga kõige-ga on juba kord nõnda, et selle omandamist võivad saata pettumused. Suhtumine kirjasõnasse peab paratamatult väljenduma kaheselt: ühelt poolt pole kahtlust, et iga raamat, ikkagi määratu vaeva tulemus, nõuaks justkui arvustavat tähelepanu, kuid veelgi paremini on meil teada, missugune kaduvväike osa kirjasõna koguhulgast osutub täheldusväärseks tagantjärele. Kõnealust kahesust on tunnistanud ka kõige kõrgemal tasemel. Kuulava publiku ees kõneldes kuulutab Jaan Kross kõhklemata, et ühe raamatu, raamatu oma elust, suudab kirjutada i g a ü k s, kuid endamisi mõtiskledes tuleb kirjanikul möönda: „kirjutamisvõimelisi inimesi” on siiski väga vähe. Mida siis kõigi autorite lugemisest arvata? Eks ikka seda, et tegevus võib ajuti tüütuks muutuda.

Ennist räägitus pole midagi uut; saab viidata isegi üksikjuhtudele, mis näitlikustavad, kuidas saadi raskusest üle varasematel aegadel. Nii näiteks lõpeb üks noore Goethe arvustusi poolhumoristliku puändiga: „Ah, jaa... raamatut retsenseerida läkski meelest. Aga – seal pole midagi retsenseerida!”

Mõistame ka osutamata, et sellised ulakused olid lubatud ainult noorele Goethele. Osutuse sisuline külg on paraku üldise kehtivusega. Kes siis

kõnealust raamatut praegu mäletaks, kui „Fausti” tulevane autor poleks selle arvel nalja teinud?

Paraku tohime niimoodi küsida alles nüüd, sajandite möödudes: tollastes oludes märkis „tormi ja tungi” õhkav arvustus kõigest kirjanduslikku üle-meelikust. Ja seepärast tuleb meil endistviisi juhinduda reegleist, mitte erandeist, ka TH poolehoid näib kuuluvat aegadele, mil arvustus „seisis arvustatava teose teenistuses”. Aga ühtaegu pole talle saladuseks, et nondel aegadel, kolmekümnendail aastail, jätkati veel mingil määral XIX sajandi, kirjanduse kuldajastu traditsioone, tollal nimelt arvustasid metropolide ajakirjad belletristikat mõnekümnel (raamatu)leheküljel: esimestel esitas arvustaja teost refereeriva tutvustuse ja pärast seda tuli paarikümnele leheküljele mahutatud analüüs. Säärane toimeviis (mille nõrgukeksi järelkajasid Tuglase arvustustes veel esineb) on juba ammu mõeldamatuks muutunud: põhjaliku esituse asemel lubatakse veel ainult põhjalikku tutvumist. Ja see on luba, mida TH, nagu eespool juba toonitatud, kasutab lausa külluslikult.

Millest võiks selline tegutsemisind toitu saada? Üha uuesti ilmub soov leida ühisnimetaja ka kahele märksõnale, mille tähendus eespool avatud. Aga nii põhjalik äraseletamine võiks ehk lugeja ebalema panna, pealegi on *identiteediga* põhiline juba ära öeldud. Loobuda viimsest minevast äraseletamisest on põhjust seda enam, et autor ise pole oma üldisima tõekspidamise kuulutamist paljuks pannud. „Troojamäe töötuses” seisab see leheküljel 425:

„Ja kui nüüd, pärast kõike seda, mis on juba juhtunud ja veel ees ootab, mingid Brüsseli isandad, kes on tänapäeval ehk isegi rohkem Tuglase kui Fusteri moodi, meid märkavad ja pilku üle prillide tõstes küsivad, et mida need sandid siin leelutavad, siis võime rahulikult vastata: alle-aa! Niikuinii

kuulevad nad meid varesti, s. t. vöib-olla öigesti, aga meie oleme säilitanud oma identiteedi, niivörd kui selle loomine meie esivanematel önnestus.”

Loodetavasti adub iga lugeja, et teesklusest pole selles kuulutamises hõngugi. Sedasama vöib ütelda iga

lause kohta, mida „Klassikute lahkumine” pakub. Nii tösimeelne pühendumus saab väarida ainult üht – austust.

ILMAR VENE

VÄLIS-EESTI HINDAMISRAAMAT

Eestlased ja eesti keel välismaal. Koostanud ja toimetanud Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 559 lk.

Tosina aasta eest korraldas Tartu Ülikooli eesti keele õppetool seminari, et jõuda selgusele, kuivörd on väliseesti keelt seni uuritud ja mida sel alal edasi teha. Seminari ettekannetest sai öbluke vihik.¹ Et töö läks käima ja on kandnud päris head vilja, kinnitab mullu ilmunud mahukas koguteos „Eestlased ja eesti keel välismaal”, millel on 21 autorit kaheksast riigist. Arvestades raamatu mahtu ja artiklite arvu, ei saa seda siin üksipulgi läbi võtta, vaid tuleb piirduda linnulennulise ülevaate ja huvitavamate nopetega.

Teose saatesöna on nagu saatesöna ikka. Norima sunnib ainult autori signatuur: Birute Klaas, *eesti keele vöörkeelena professor*. Ammu oleks aeg asendada see kohmakas moodustis millegi suupärasemaga. Pakun eksprompt: *riigikeele professor*, mis on Eesti oludes üheselt mõistetav.

Raamat algab panoraamsete ülevaadete ja teoreetiliste käsitlustega, mis võtavad ligi kolmandiku teose mahust.

Kristiina Praakli ja Jüri Viikbergi artikkel „Väliseesti keele uurimisest” iseloomustab nii eesti ida- kui ka läändiasporaad ja loeb üles viimaste aasta-

¹ Väliseestlaste keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 9.) Tartu: Tartu Ülikool, 1998.

kümnete publikatsioonid. Kui veel hiljaaegu käsitleti diasporaa uuringutes eeskätt eesti asundusi ja keelesaari, kus on elatud pidevalt mitme sugupölvve jooksul, siis käesoleval sajandil on pöhiröhk nihkunud hilisemigrantide kogukondadele. Kuigi mõndagi on tehtud, peavad autorid tunnistama, et siiani puuduvad väliseesti keele kohta sotsiolingvistilised ja pragmaatiliskonversatsioonilised uurimused (lk 19).

Väga hea kokkuvötte eestlaste migratsioonist annab Tiit Tammaru, Kaja Kumer-Haukanömmie ja Kristi Anniste „Eesti diasporaa kujunemise kolm lainet”. Esimese Venemaale suundunud väljarände tulemusena, mis algas XIX sajandi keskel ja kestis Esimese maailmasöjani, tekkis idadiasporaa. Uudne, vähemalt mulle, on selle sidumine eesti elanikkonna demograafiliste muutustega. „Demograafilised muutused algasid Eestis varem kui mujal Vene impeeriumis: keskmise eluea stabiilne kasv Eestis andis märku demograafilise ülemineku algusest 19. sajandi keskpaigas. Selle tagajärjel hakkas märkimisväärset kasvama maarahvastik. [---] Tööstuse kiire kasv ja sellega paralleelselt toimunud venestamispoliitika töid kaasa venelaste sisserände suurematesse linnadesse. Vaatamata lisandunud töökohtadele tööstuses, maal süvenenud ülerahvastatusele ning väljarändepotentsiaalile, oli osa linnu eestlastele suletud. [---] Asjaolu, et demograafiline üleminek ja industrialiseerimine

toimusid Eestis lahus, jättis väga olulise jälje eesti identiteedi kujunemisele – väga tugev maaline identiteet säilis veel pikka aega” (lk 36–37).

Teine massiline väljaränne, mis oli ajendatud Teisest maailmasõjast, toimus läände. Arhiiviandmed lükkavad ümber levinud arvamuse, et Eestist lahkus esmajoones eliit. Põgenike seas olid esindatud kõik sotsiaalsed kihid, kusjuures ligi pool täiskasvanutest oli algharidusega ja vaid 10% kõrgharidusega (lk 41).

Ka kolmas, praegu käimasolev laine on suunatud läände. Aastatel 1991–2007 on Eestist lahkunud hinnanguliselt 37 000–42 000 inimest. Nagu oligi oodata, kasvas väljaränne Euroopa Liidu riikidesse hüppeliselt pärast 2004. aastat.

Kuigi idadiasporaa on kokku kuivanud, on jäänud repatrieerumine tagasihoidlikuks. Aastail 1989–2000 saabus idast kõigest 1500 tagasipöördumat ja edaspidi on seegi arv kahanenud. Sama lugu on läändiasporaa. Eesti taasiseseisvumisel loodeti, et kodumaale tuleb tagasi hulgi haljale oksale jõudnud väliseestlasi, kes toovad kaasa oma kogemused ja sidemed, kuid see lootus luhtus, sest aastail 1989–2000 naasis üksnes tuhatkond lääneriikides elanud eestlast (lk 48).

Tugeva teoreetilise baasi annab etnilise identiteedi ja assimilatsiooniprotsesside mõistmiseks Martin Ehala käsitlus „Keel ja ühiskond. Väliseestlaste kogukondade jätkusuutlikkusest”.

Ehala kasutab keeleökoloogia mõistet, mida meie kirjasõnas on seni tarvitanud ainult Jaan Kaplinski, ja vaatleb keelt autopoeetilise süsteemina – süsteemina, mis oma toimimise kaudu end taastoodab. Eesti Vabariigis on autopoesis isegi põhiseadusse kirjutatud.

Wallace E. Lambertist lähtuvalt eristab Ehala kaht tüüpi keele omandamise motivatsiooni: instrumentaalset ja integratiivset, mis on keelte omavaheli-

se dünaamika aluseks. Instrumentaalne motivatsioon tuleneb võimalustest, mida mingi keele oskus annab infovahetuse valdkonnas: kuidas avarduvad õppimis- ja karjäärivõimalused. Integratiivne motivatsioon tekib võimalustest, mida vastava keele oskus annab kollektiivse identiteedi vallas.

Ehala jagab keelekogukonna jätkusuutlikkust mõjutavad tegurid kolmeks: 1) väliskeskonna tegurid, 2) sisekeskkonna tegurid ja 3) kogukonna etnolingvistiline vitaalsus. Et reageerida väliskeskonna muutustele ja säilitada oma terviklikkus, püüdnud autopoeetilised süsteemid selle poole, et arendada võimalikult täielikult välja oma sisekeskkond, s.t oma sotsiaalsed institutsioonid: majandus-, valitsus- ja haridussüsteem, perekond ja religioon. Keele- ja identiteedivahetuse tüüpstsenaariumi järgi toimub ohustatud keelekogukonna lagunemine nii, et domineeriv etnos võtab üle tema sotsiaalsed institutsioonid, esmajoones hariduse ja majanduse.

Võtmeküsimuseks on kogukonna kollektiivne tahe eksisteerida keelelikult kultuurilise kogukonnana ehk etnolingvistiline vitaalsus. See põhineb ühisel uskumusel oma rühma tugevusest ja jätkusuutlikkusest. Sellised uskumused luuakse enam-vähem teadlikult avalikus diskursuses ning avaliku elu tegelastel on võimalik retoorika ja visiooniga oma kogukonna vitaalsust tõsta (lk 68).

Nii nagu poliitilise organiseerituse osas võib eristada kolme malli – pagulaseesti, põllumajanduslik idadiasporaa ja hilisväljaränne (mille tüüpilisim näide on Soome eestlaskond) –, ilmneb kolm eri mudelit ka perekonna kui institutsiooni arengus.

Kõige kehvemas seisus on hilistekelised kogukonnad. Neis on ülekaal noortel vallalistel naistel, kes on läinud välismaale tööle või õppima. Hea näide on Saksamaa eestlaskond, millest suu-

re osa moodustavad 30–40-aastased naised, kes on jäänud paikseks seoses pere loomise või töökoha leidmisega. Nad on enamasti abielus sakslase või muust rahvusest partneriga. Nende peredes kasvavad lapsed on kakskeelsed. Domineeriva perekondliku struktuuri tõttu on jätkusuutliku eesti kogukonna kujunemine Saksamaal ebatüüpiline. Sama käib Soome kohta.

„Lääne pagulaskogukonnad löid kiiresti küll väga efektiivse organisatsioonivõrgu ja hariduselu, kuid nende asustuse hajasuse tõttu ei suudetud rajada efektiivset endogaamset perekonnainstitutsiooni. Selle tulemusel on pagulaseesti kogukonnad jõudnud kaks ja pool põlvkonda hiljem keelevahetuse pöördepunkti. Üks võimalus olnuks ilmselt abikaasade aktiivne otsimine Eestist pärast raudse eesriide langemist, kuid miskipärast seda ei juhtunud. Samas on emamaalt abikaasade leidmine efektiivne viis, millega nii mõnigi diasporaa oma jätkusuutlikkust kindlustab (näiteks türklased Saksamaal, puertoriikolased New Yorgis, tatarlased Eestis)” (lk 80).

Vana pagulaskond pole saanud märkimisväärset täiendust ka käimasolevast väljarändest. „Võrreldes vanade kogukondadega, puudub hilistekkelistel tihe emotsionaalne side eesti kultuuriga. Ilmselt sel põhjusel erineb hilistekkeliste kogukondade mentaliteet pagulaseestlaste mentaliteedist, mistõttu pole toimunud nende kokkusulamist. Selline erinevus võib olla osaliselt tingitud rühma tugevuse tajumisest – taasiseseisvumisjärgset üleminekuühiskonnaga Eestit on iseloomustanud eesti keele ja kultuuri nõrkuse tajumine globaliseerivas maailmas..., mis on ilmselt emotsionaalset sidet Eesti ja eestlusega oluliselt murendanud. Vanad väliseesti kogukonnad seda vaadet arvatavasti ei jaga, Eesti ja eestlus paistab väljast (iseäranis idast) ilmselt võimsam kui Eesti seest” (lk 82–83).

Identiteedi säilitamisel etendab oma osa ka rühmadevaheline distant, mis kujuneb rassiliste, etniliste, keeleliste ja kultuuriliste erinevuste koostoimel. Kui kahe rühma liikmete erinevused on väikesed, siis on identiteedivahetus suhteliselt kerge. Seda on kogenud Soome kolinud eestlased. Samal ajal kaitses eesti ja vene kogukondade suur distant meid nõukogude ajal ja kaitses praegu siinseid venelasi assimileerumast.

Mart Rannuti artikkel „Keel, migratsioon ja poliitika” vaatlleb sisserändajate keelt, keskendudes keelevahetusele. Rannut on arvamusel, et meie venelased, kes on enamasti sundemigrandid, lähenevad integratsioonile nii, nagu oleks neil võimalik valida üksnes assimilatsiooni ja opositsiooni vahel, mistõttu on nende eesmärgiks opositsioonilise kultuuri loomine ning etniline vastandumine kohalikule elanikkonnale. Tugevad ja suured immigrantide getod mõningates Tallinna asumites ja Kirde-Eesti linnades takistavad sotsialiseerumist ja lõimumist, põhjustades sellest tuleneva madala sihtkeeleoskuse ja kõrge segregatsiooni.

On usutav, et integreerumisel on ka oma pahupool: selle käigus taandub mingil määral esimese keele oskus. Kuid liiga kategooriline tundub Rannuti väide, et ühtlasi tähendab integreerumine segaabieli (lk 100). Reegel pole seegi, et assimileerunud isik ei väärtusta enam oma emakeelt ega -kultuuri.

Lk 104 kirjutab Rannut: „Mehed säilitavad üldjuhul senise emakeele paremini ja omandavad seetõttu ka uut keelt kehvemini.” Mul pole parasjagu käepärast ühtki autoriteetset allikat, millele viidata, aga veel hiljaegu valitses sotsiolingvistikas seisukoht, et just mehed on innovatiivsemad ja naised hoiavad kinni oma keelest ja tavadest.

Aune Valgu „Keel ja identiteet. Keele roll eestlaste identiteedis” käsitleb indiviidi etnilist identiteeti sotsiaal-

psühholoogilises raamistikus ja selle seoseid keelega. Vastupidiselt Rannuti-le kirjutab Valk, et „ühe inimelu perspektiivis järgib keelekasutus emigratsioonis reeglina kahemõõtmelise mudeli seaduspära – inimene võib vallata mitut keelt ning uue keele omandamine ei pea kaasa tooma varemõpitu(te) unustamist” (lk 129). Pikemas, põlvkondade perspektiivis on aga päritolukeele oskuse kahanemine üks neid muutusi, mis toimub akulturatsiooni käigus kiiremini kui identiteedi muutumine. Vähesed hoiavad alal ühtviisi nii keelt kui ka identiteeti. Kergem on loobuda keelest kui üksnes sümbolväärtusega etnokultuurilisest identiteedimarkerist.

Väliseestlasi eristab kodueestlastest see, et nende identiteet on teadliku valiku tulemus. Kui Rootsis, Kanadas jm on eesti identiteet üks mitmest kuuluvusest, siis kodueestlastel on see ainus identiteet – miski, mida pole valitud ja millest ei saa ka loobuda.

Valk küsib retooriliselt, „kas väliseestlased ja nende eesti identiteet on osa Eesti eestlaste identiteedist või on see eraldi rühm, kelle eestlane-olemise alused võivadki olla teised kui Eestis elavatel eestlastel? Kas ja kuidas on Eestis eestlased valmis tunnustama väliseestlasi eestlastena, kui küsimus ei ole üksnes eesti keele oskuses?” (lk 132). Ega eriti olegi. Nii väidab Tõnu Õnnepalu, et väliseestlus arendas välja omamoodi puhta, ideaalse rahvuse koos selle ajaloo, kommete, kirjanduse ja müütidega – virtuaalse rahvuse, mis ei valitsenud ühtegi maad ega vastutanud mitte millegi eest peale iseenda loodud ideoloogia ja selle kiiva valvamise.² Õeldu taustal saavad selgemaks ka mõningad Toomas Hendrik Ilvese hoiakud, milles on tunda Välis-Eesti rahvusromantilisi reministsentse.

Anna Verschiku „Keelekontaktid ja kontaktidest johtuvad keelemuutused”

² T. Õnnepalu, Kolm ajalugu. – Vikerraar 2009, nr 4/5, lk 80.

on sissejuhatus keelekontaktide teooriasse, andes põhjaliku rohkete viidete-ga varustatud ülevaate nimetatud uurimissuuna problemaatikast ja keelekontaktide tüpoloogia.

Teooriavaba, kuid samuti laiema haardega on Tiiu Salasoo ülevaade „Pagulaspõlvkonna laste eesti keele omandamine”, mis keskendub läändiasporaa koolikorraldusele. Seal võiks kõrva taha panna, et pagulaste kolmanda põlve koolimineku ajaks – s.t 1980. aastateks – oli Välis-Eesti kuni-140 täienduskoolist jäänud alles vaid 25 organiseeritud eesti keele õppimisvõimalust.

Neile suurema üldistusastmega käsitlustele järgnevad sissevaated eesti diasporaasse ja selle keeletarvitusse maailma eri nurkades: USA-s (Piibi-Kai Kivik), Argentiinas (Aivar Jürgenson), Austraalias (Mare Kõiva), Brasiilias (Aivar Jürgenson ja Sander Jürisson), Inglismaal (Katrin Hiitam), Kanadas (Harry William Mürk), Saksamaal (Tiina Kälissaar), Taanis (Maarika Teral ja Mari Allik). (Sellesse komplekti võiks servapidi kuuluda ka minu arvustus Fanny de Siversi keeleõpikule: puudutan seal põgusalt Pariisi eestlaskonda ja nende keelt.³) Põhjalikumalt on analüüsitud eestlaskonda ja eesti keelt naabermaades Lätis, Rootsis, Soomes ja Venemaal, kus eesti asustuslugu ulatub tagasi kaugemasse aega.

Et Läti eestlaste kohta on olemas ulatuslik ja mitmekülgne kirjavara, piirdub Lembit Vaba mikrotasandiurimusega ja esitab Liepna ja Balvi eesti siirdlaskonna tekke-, arengu- ja häbumisloo ühe suguvõsa perepärимuse põhjal.

Rootsi eestlaste eriolukorda kirjeldab kujukalt Raimo Raag. Teise maailmasõja käigus kandus Rootsi üle suur osa Eesti lingvistilisest potentsiaalst.

³ Vt J. Sa ng, Tallinn–Pariis / Paris–Tallinn. – Keel ja Kirjandus 1994, nr 10, lk 635–636.

Rootsi emigreerunud Johannes Aavik, Andrus Saareste, Julius Mägiste ja Valter Tauli pühendusid teadusliku põhitöö kõrvalt ka praktilisele keeletöele, keelehooldele. Keelenõu andmise ja sõnavara arendamisega tegeles 1960. aastatel Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis keeletoimikond, kes pakkus ka uudissõnu, Mõni neist, näiteks *telkima*, on läinud ka eesti kirjakeelde. Rootsis on pärast Teist maailmasõda ilmunud üle 20 sõnastiku ja sõnaraamatu, mille seas on aukohal Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat“.

Rootsi eestlaste keele mõnda morfoloogilist muutust (näiteks astmevahelduse ulatuslikku taandumist, tugevastmeliste vormide üldistumist *kse*-olevikus) ei saa pidada rootsi mõjuks, vaid isearenguks väljaspool keelehooldes haardeulatust (lk 410).

Ka Raagi tähelepanekud kinnitavad eelnevalt väljakäidud oletust, et väliseestlaste identiteet lahknub kodueestlaste omast: rootsipäraseid sõnu kasutades näitab Rootsi eestlane oma kokkukuuluvust nii rootslaste kui ka teiste Rootsi eestlastega ning eristumist Eesti eestlastest. „Rootsi eestlased ei näe eeskujuga ja normi ainuüksi eesti keeles ja kultuuris, vaid nad vastandavad end – teatud mõttes üleolevana – nii rootsi kui eesti keelele ja kultuurile... Nii eristub rootsieesti identiteet selgelt eesti ja rootsi identiteedist...“ (lk 418).

Kogumiku rohkete pilootuurimuste seast tõuseb esile Kristiina Praakli doktoritööl põhinev põhjalikum artikkel „Eestlased ja eesti keel Soomes“, mis keskendub hilissiirdlastele Soomes ja sisaldab peale üldise andmestiku ka detailsemat lingvistilist analüüsi. Soome-eesti keelekontakt pakub erilist huvi seetõttu, et keelte lähedus lubab üle võtta isegi morfeeme („Soomes on lihtne jääda eestlaseksi“).

Oma metoodikat tutvustab Praakli nii: „Käesoleva artikli keeleandmestiku analüüs põhineb Lars Johanson'i koodi-

kopeerimise mudelil. [---] koodikopeerimine [tähendab] kakskeelse kõne moodustamise viisi. Kõneleja kopeerib ühest keelevariandist teise – üldjuhul oma emakeelde – selle ühikuid ja elemente, konstruktsioone, reegleid, struktuuri ja tähendusi. Kopeerimise tulemusena moodustub mitmekeelne kõne. [---] Täielikuks kopeerimiseks nimetatakse mudelkoodi morfeemide (nii tüvi- kui tunnusmorfeemide) teraviklikku põhikoodi kopeerimist (tavaterminoloogias vastab sellele leksikaalne laenamine või koodivahetus), valikulise kopeerimise puhul (tavaterminoloogias morfosüntaksi või semantika/tähenduse laenamine, nt tõlkimise teel moodustunud vormid, lausemallide, rektsiooni, sõnajärje jms ülekandmine) kopeeritakse ühiku omadusi valikuliselt või kantakse mudelkoodi omadusi valikuliselt üle põhikoodi ühikule...“ (lk 472–473).

Kõik see kõlab väga teaduslikult, aga ei ole sugugi kindel, et uus meetod toob suuremat selgust kui opereerimine vana mõistestikuga. Keeleainese analüüs artikli põhiosas seda igatahes ei kinnita. Samuti jääb segaseks selle meetodi rakendusala. Kas piirdub see üksnes võõrsil elava indiviidiga ja *ad hoc*-tarvitusega või kuuluvad koopia mõiste alla ka idiolektis kinnistunud võõrkeelendid ja siirdlaste kogukonnas omaksvõetud laenud? Või laiemalt: kas eesti keeles juurdunud võõrsõna *koopialadina* on selle kontseptsiooni järgi koopia ladina keelest? Vist mitte. Aga kui Marko Reikop küsib „Ringvaates“ (25. I 2011): „Kas need vahendid ka *tepsiavad*“, siis millega on tegu? Ja mis staatuses on Eestis üldiselt pruugitav, kuid fonotaktiliselt võõras *rekka*? Paistab, et kopeerimine on üks tühjavoitu katusmõiste, sest lk 485 käsitletakse kopeerimisena isegi seda, kui Soomes elav eestlane võtab üle midagi kodueesti kõnekeelest. Ilmselt saaks seda mõistet sama edukalt (ja sisutult) rakendada

ka teistes valdkondades peale kontaktlingvistika, näiteks lastekeele uurimisel.

Kogumikku lõpetavas artiklis „Eestlased ja eesti keel Venemaal” saab Jüri Viikberg toetuda rohketele kirjutistele, mis sel teemal on saja aasta jooksul ilmunud, samuti iseenda aastakümneid kestnud uurimistööle. Eesti keelesaartest Venemaal on kirjasõnas palju juttu olnud ja iga ENSV elanik on omal nahal tundnud vene keele survet. Uudislikum on ehk Siberi eesti külade eesti-(ingeri)soome keelekontakt, mis on andnud hulgaliselt lokaalseid laene, näiteks *iiv* 'pärm', sm *hiiva*; *kehnu* 'kehv', sm *kehno*, *patsas* 'post, sammast', sm *patsas*; *tühm* 'rumal', sm *tyhmä* jpt. Viimast sõna olen ma korduvalt kuulnud ka Eestis.

Linnastumine ja repatrieerumine on Venemaa eesti kogukondi kahandanud, segaabelud on põhjustanud sulandumist venekeelsesse põhirahvusesse, kuid Viikbergi lõppjärgeldus on suhteliselt optimistlik: „Eesti keele vitaalsus Venemaal ei ole praegu küll nii ilmsel-

ge, nagu see oli veel 1930. aastail, ent pole põhjust rääkida ka keele peatsest hääbumisest” (lk 542).

Vaadeldav koguteos on oluline versta-post eesti diasporaa uurimisel, olles ühe etapi – eestlaskonna kaardistamise – kokkuvõte. Nüüd peaksid järgnema süvenenumad eriuurimused. Juba mainitud seminaril 1997. aastal kutsuti nii välis- kui ka kodueestlasi üles koguma ainet väliseesti keele korpusesse. Kas see korpus on olemas ja milline on tema seis, siit ei selgu. Materjali igatahes koguneb: näiteks ilmus mullu juba viies anne Kirjandusmuuseumi sarjast „Eesti asundused”.⁴

JOEL SANG

⁴ Siberi eestlaste elud ja lood. Koost ja toim Anu Korb. Eesti asundused V. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2010.